

Μνήμων

Τόμ. 36, Αρ. 36 (2018)

Μνήμων

ΕΤΑΙΡΕΙΑ ΜΕΛΕΤΗΣ ΝΕΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

ΜΝΗΜΩΝ

ΜΕΛΕΤΕΣ

ΑΝΔΡΕΑΣ ΚΟΦΙΝΑΚΗΣ, Ο πρώτος συνοδικός των Πνευματικών Φραγκισκανών και των Μπεργίνων του Λαγριντόκ • ΜΑΡΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, Το θέατρο ως εργαλείο προώθησης πολιτικών και οικονομικών διεκδικήσεων στις αγγλικές πόλεις του ύστερου Μεσαίωνα • ΑΝΔΡΟΝΙΚΗ ΔΙΑΛΕΤΗ, Κατακόρυφος τον κόσμο του βιβλίου στη Βενετία: η εκδοτική παρουσία και δημόσια εικόνα του Άλδου Μανούτιου • ΔΑΦΝΗ ΛΑΠΠΑ, Χριστιανοί του ανατολικού δόγματος στην πόλη της βενετικής Κέρκυρας (16ος-18ος αι.) • ΣΟΦΙΑ ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Σχέδια για την ίδρυση «Εταιρείας τῶν ἐν Ρωτίγγη Γραικῶν» κατά τις παραμονές τῆς Ἐπανάστασης τοῦ '21 • ΑΝΤΩΝΗΣ ΔΙΑΚΑΚΗΣ, Εφοδιάσεις το πολιορκημένο Μεσολόγγι (1825-1826) • ΓΙΑΝΝΗΣ ΓΟΝΑΤΙΔΗΣ, Αυτήγεις στην Ερμούπολη τον 19ο αιώνα • ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΔΕΔΕ, Απέπειρες δικτύωσης του Κόμματος Φιλελευθέρων, 1910-1912 • ΙΩΑΝΝΗΣ Σ. ΧΑΛΚΟΣ, Ο Θεόδωρος Πάγκαλος και ο αναθεωρητισμός απέναντι στην Τουρκία • ΜΑΡΙΑ ΦΡΑΓΚΟΥ, Δραστηριότητες προστάσιας και ζητήματα διπλωματίας στο Ολοκαύτωμα • ΜΑΡΙΑ ΠΟΥΛΟΥ, Ένα μνημείο για την Αντίσταση στη δεκαετία του 1950 • ΕΛΕΘΕΡΑ ΒΡΑΣΚΙΔΟΥ, Η τρίτη ανακάλυψη του Θεόφιλου Χατζημηχάλη • ΣΠΥΡΟΣ ΚΑΚΟΥΡΓΙΤΗΣ, Το αίτημα για θεατρική αποκέντρωση και η ίδρυση των Δημοτικών Περιφερειακών Θεάτρων (1983)

ΠΡΟΣΕΓΓΙΣΕΙΣ

OLIVIER ZELLER, Μια αναδρομική ματιά στη σύγχρονη ιστορία των πόλεων στη Γαλλία (περ. 2000-2016)

ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΕΚΘΕΣΗΣ

ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΚΟΥΛΟΥΡΗ, Η Έκθεση «Ιωάννης Καποδίστριας: Η πορεία του στον χρόνο» στη Βουλή των Ελλήνων (Νοέμβριος 2016-Ιούλιος 2018)

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΕΙΣ

Δ. Λαμπροπούλου, Β. Καρχακιωλάκης, Α. Αμπούτης, Β. Μανουσάκης, Ο. Κασσαρδής-Heinig, Δ. Τσερές, Α. Φλιτούρης, Β. Θεοδώρου

36

ΑΘΗΝΑ 2017-2018

Άννα Μαχαιρά και Λήδα Παπαστεφανάκη (εισαγωγή-επιμέλεια), Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, 15ος-20ός αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ιωάννινα, εκδόσεις Ισνάφι, 2016

ΛΑΜΠΡΟΣ ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ

doi: [10.12681/mnimon.36981](https://doi.org/10.12681/mnimon.36981)

Copyright © 2024

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ Λ. (2024). Άννα Μαχαιρά και Λήδα Παπαστεφανάκη (εισαγωγή-επιμέλεια), Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, 15ος-20ός αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου, Ιωάννινα, εκδόσεις Ισνάφι, 2016. *Μνήμων*, 36(36), 443-447. <https://doi.org/10.12681/mnimon.36981>

[...] των *Γιορτών Λόγου και Τέχνης 1955* και ύστερα μέχρι σήμερα. Η τιμή ανήκει στον «Ορφέα», σ' όλους εκείνους επώνυμους και ανώνυμους, που δούλεψαν για τις *Γιορτές του 1952* (σ. 117).

Κλείνοντας την παρουσίαση, ας εκφράσουμε την ευγνωμοσύνη μας στον συγγραφέα του βιβλίου, που μας άφησε αυτή τη σπουδαία μαρτυρία για την ιστορία του τόπου μας. Ας αποδώσουμε τα εύσημα στον επιμελητή του βιβλίου, που έκανε το βιβλίο του Δ. Φ. εύρηστο ανάγνωσμα σε κάθε φιλομαθή αναγνώστη και πολύτιμο εργαλείο για τη γνώση της τοπικής ιστορίας. Και ας ευχηθούμε χρόνια πολλά στον εορτάζοντα τα 80χρονά του «Ορφέα» δίνοντάς του την υπόσχεση ότι εν ευθέτω χρόνω θα του ετοιμάσουμε μια νέα επαυξημένη και βελτιωμένη έκδοση της Ιστορίας του.

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΣΠ. ΤΣΕΡΕΣ

Άννα Μαχαιρά και Λήδα Παπαστεφανάκη (εισαγωγή-επιμέλεια), *Εβραϊκές κοινότητες ανάμεσα σε Ανατολή και Δύση, 15ος-20ός αιώνας: οικονομία, κοινωνία, πολιτική, πολιτισμός. Πρακτικά διεθνούς επιστημονικού συνεδρίου (Ιωάννινα, 21-23 Μαΐου 2015)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων/Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ισραηλιτική Κοινότητα Ιωαννίνων, Ιωάννινα, εκδόσεις Ισνάφι, 2016, 382 σ.

Είναι εξαιρετικά δύσκολη η προσπάθεια να παρουσιαστεί ένας τόμος με 24 επιστημονικά άρθρα διακεκριμένων ερευνητών από την Ελλάδα και το εξωτερικό και να καλυφθούν, εν συντομία, όλες οι ανακοινώσεις και οι πολύπτυχες οπτικές που αυτές περιλαμβάνουν. Η αδυναμία είναι αντικειμενική για οποιαδήποτε έκδοση τέτοιας μορφής αλλά για τον συγκεκριμένο τόμο η δυσκολία επιτείνεται, καθώς είναι πρακτικά αδύνατον να ξεχωρίσεις ένα κείμενο για να προκρίνεις την παρουσίασή του χωρίς να έχεις την αίσθηση ότι θα αδικήσεις κάποιον άλλο. Η επιστημονική αρτιότητα και η ποιότητα κειμένων που ασχολούνται με τις πολιτισμικές ταυτότητες των εβραϊκών κοινοτήτων, την εβραϊκή ταυτότητα στη λογοτεχνία, τις εβραϊκές κοινότητες στον ελλαδικό χώρο, τις επιχειρήσεις και τα δίκτυα αλλά και την Κατοχή, την Αντίσταση, το Ολοκαύτωμα και τη διαχείριση της μνήμης είναι υψηλού επιπέδου. Επιλέγοντας αναγκαστικά έναν θεματικό άξονα για την παρουσίαση, προέκρινα ίσως εκείνον που εμφανίζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον για τον μέσο αναγνώστη και εμφανίζει διαχρονικά χαρακτηριστικά: τον *αντισημιτισμό*.

Ο Ρομέν Σλοκόμπ σε ένα εξαιρετικό μυθιστόρημα με τίτλο *Κύριε Διοικητά* (εκδόσεις Πόλις, 2011), όπου ο ήρωας, ένας φανατικός αντισημίτης μπλέκει σε μια ερωτική ιστορία που θα τον φέρει στα όρια της προδοσίας και της ηθικής εξαχρείωσης, περιγράφει μέσα σε λίγες σελίδες τη μοίρα που επεφύλαξε η ιστορία στους Εβραίους:

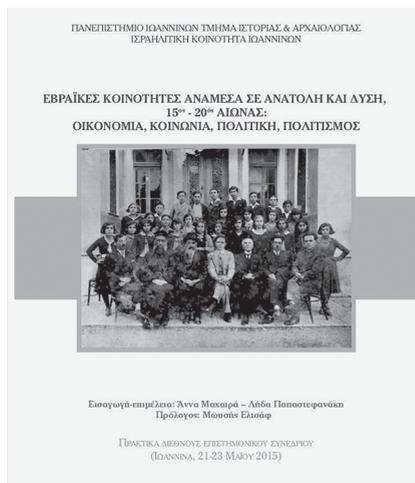
Ο Φίλιππος Αύγουστος, με ένα διάταγμα του 1206 [...] όρισε ότι οι Εβραίοι έπρεπε να φέρουν μια σφραγίδα που απεικόνιζε έναν μικρό τροχό. Λίγο αργότερα ο πάπας Ινοκέντιος Γ' απαγόρευσε στους Εβραίους να ντύονται όπως οι χριστιανοί. Και αργότερα πάλι κατά τον Μεσαίωνα, ο τροχός αντικαταστάθηκε από μια κονκούλα σε ζωηρό χρώμα και γελοίο σχήμα. Στην Αγγλία, το 1434, ο βασιλιάς Ερρίκος ΣΤ' επέβαλε στα τέκνα του Αβραάμ να φέρουν ραμμένο επάνω στα ρούχα τους έναν πάνω κίτρινο κύκλο.

Το χρονικό του αντισημιτισμού στην Ευρώπη είναι μακρύ και βαρύ και όψεις του επίσημου και ανεπίσημου αντισημιτισμού, θεσμικού ή όχι, εξετάζουν εισηγήσεις που εστιάζουν τόσο στην ελληνική όσο και στην ευρωπαϊκή εμπειρία. Η Άννα Μαχαιρά στη συμβολή της σχετικά με τη θέση των Εβραίων στη Γαλλία των επαναστάσεων του 18ου και 19ου αι. αναφέρεται διεξοδικά στο αντισημιτικό και αντι-ιουδαϊκό κλίμα που επικρατεί στη Γαλλία πριν από το ξέσπασμα της υπόθεσης Dreyfus που θα συγκλονίσει τη Γαλλία και την Ευρώπη στο γύρισμα του αιώνα. Σ' αυτή τη μελέτη θα τονιστεί ιδιαίτερα η επιβίωση ενός καθημερινού αντισημιτισμού παρά τις προσπάθειες του ίδιου του επίσημου κράτους να ενσωματώσει τις εβραϊκές κοινότητες στη γαλλική κοινωνία μέσω θεσμικών πρωτοβουλιών αλλά και της βούλησης της ίδιας της ηγεσίας των Εβραίων της χώρας. Η ίδια μελέτη θα μας καταδείξει ότι παρά την σχετική αποδοχή μερίδας ευκατάστατων Εβραίων από τους αντίστοιχους μη-ιουδαϊκού θρησκευματος επιχειρηματικούς κύκλους της χώρας, η καχυποψία και οι στερεοτυπικές προσεγγίσεις θα συνεχίσουν να ισχύουν τόσο στον χώρο της Καθολικής εκκλησίας όσο και σε εκείνον της διανόησης. Το αντιεβραϊκό κλίμα που διατηρήθηκε όλο το χρονικό αυτό διάστημα ως μια «αναμενόμενη ή φυσιολογική» αντίδραση του χριστιανικού πληθυσμού θα γνωρίσει την πλήρη του έξαρση και την εδραίωσή του μετά την ήττα των Γάλλων το 1870 από τους Γερμανούς. Είναι η εποχή που θα διαδοθούν εντός και εκτός Γαλλίας –εν είδει επιστημονικής βεβαιότητας– τόσο οι θεωρίες παγκόσμιας συνωμοσίας όσο και οι ρατσιστικές απόψεις περί βιολογικής κατωτερότητας των Εβραίων.

Αυτές οι απόψεις –τις οποίες το αναγνωστικό κοινό έχει την ευκαιρία να γνωρίσει καλύτερα από τις διεισδυτικές μελέτες του Πιέρ Αντρέ Ταγκέφ– είχαν και μια πιο ευρεία διάδοση στις λαϊκές μάζες μέσω της παραθρησκευτικής φιλολογίας αιώνων που ενίσχυσε τις χριστιανικές δοξασίες, όπως ή περίφημη «συκοφαντία του αίματος». Στο γύρισμα του 19ου αι. οι παλιές κατηγορίες για τις ανθρωποθυσίες των Εβραίων εις βάρος χριστιανών, που είχαν οδηγήσει σε βιαιοπραγίες σε ολόκληρη την Ευρώπη ήδη από τον Μεσαίωνα, θα επιστρέψουν στις κοινωνίες, όπως εκείνες του ελλαδικού χώρου που προσπαθούσαν καθυστερημένα και ασθμαίνοντας να εισέλθουν στη νέα εποχή. Πρόθυμα θα υιοθετηθούν αυτές οι δοξασίες από επαγγελματίες συγγραφείς και δημοσιογράφους στην Ελλάδα αλλά και στον χώρο της ελληνικής Διασποράς, όπως μας πληροφορεί η Φραγκίσκη Αμπατζοπούλου στη δική της εισήγηση. Μια συμβολή που έρχεται να τοποθετήσει την ερευνητική ματιά για την ελληνική περίπτωση στο ευρύτερο πλαίσιο ανάπτυξης του αντισημιτισμού σε πανευρωπαϊκό επίπεδο.

Αυτό ακριβώς το δίπολο προσέγγισης της θεματικής του αντισημιτισμού σε—τοπικό (ελλαδικός χώρος) και σε ευρύτερο (ευρωπαϊκό) επίπεδο, αλλά και μιας μελέτης του ζητήματος τόσο στο επίπεδο των συλλογικών νοοτροπιών όσο και στην εκδήλωσή του στο επίπεδο του θεσμοθετημένου αντιεβραϊσμού, εξετάζουν και άλλες εισηγήσεις. Ο Σάκης Γκέκας μας μεταφέρει στην Κέρκυρα όταν τα Ιόνια νησιά ενώνονται με το ελληνικό βασίλειο. Η ένταξη στον ελληνικό κορμό μιας ισχυρής εβραϊκής κοινότητας με διαφορετικά χαρακτηριστικά από εκείνες της κυρίως Ελλάδας, έφεραν το ζήτημα του αντισημιτισμού στο επίκεντρο ενός εθνικού πλέον ενδιαφέροντος. Η παράδοση των αντιεβραϊκών εκδηλώσεων που είχαν σημειωθεί στον ευρύτερο χώρο των Ιονίων τα περασμένα έτη και που είχαν αναφορά στις λαϊκές δοξασίες, καθώς και οι λογικές της συμβίωσης των διαφορετικών θρησκευτικών κοινοτήτων, θα απασχολήσουν ποικιλοτρόπως τόσο σε τοπικό όσο και σε εθνικό επίπεδο. Όταν το 1890 ιδρύθηκε στην Αθήνα η *Ισραηλιτική Αδελφότητα* θα προκληθεί αντισημιτική εκστρατεία δια του τύπου και ένας δημόσιος διάλογος που θα φέρει στο επίκεντρο δίπλα στις παραδοσιακές δοξασίες για την «ανθρωποθυσία παρά τους Ιουδαίους» μια φοβική αναφορά στην «παγκόσμια αγανάκτηση εναντίον της απανθρώπου και ειδηχτούς δεσποτείας των Ιουδαίων». Ο Φίλιππος Κάραμποτ στην ενδιαφέρουσα μελέτη του για την *Ισραηλιτική Αδελφότητα* θα σταθεί στις αντιδράσεις μέρους του ορθόδοξου κλήρου και του δημοσιογραφικού κόσμου που υιοθέτησαν τις —εξαιρετικά δημοφιλείς— θεωρίες περί ενός διεθνούς ιουδαϊκού κέντρου που απεργάζεται τον έλεγχο του κόσμου. Κι αυτό την ώρα που οι Εβραίοι της Αθήνας τόνιζαν σε όλους τους τόνους την επιθυμία ένταξής τους στον «νεωτερικό κόσμο των εθνικών»!

Τις αντιστοιχίες του ελληνικού αντισημιτισμού με τον παγκόσμιο αντισημιτισμό θα τις συναντούμε συνεχώς κατά την εξέταση της πορείας της ιστορίας του ελληνικού εβραϊσμού. Κατά την άποψή μου, δεν μπορούμε να διακρίνουμε μια εξαίρεση στη μορφή που έλαβε ο αντισημιτισμός στην Ελλάδα. Στη χώρα μας διαμορφώθηκε μια σταθερή αντισημιτική παράδοση που ενείχε τόσο τα χαρακτηριστικά της παραδοσιακής χριστιανικής οπτικής για τον Εβραίο όσο και στοιχεία από τον νεωτερικό ευρωπαϊκό αντισημιτισμό. Πτυχές αυτής της δύσκολης και πολλές φορές αμήχανης προσέγγισης των σχέσεων χριστιανών και εβραίων στον ελληνικό χώρο (αλλά και στη Διασπορά) νομίζω ότι φωτίζουν αποφασιστικά τα άρθρα της Λήδας Παπαστεφανάκη και της Άννας Μανδυλαρά για τα Γιάννενα και τα εμπορικά δίκτυα μεταξύ Ανατολής και Δύσης (με επί-

κεντρο την Μασσαλία), αντίστοιχα.

Θα σταθώ κυρίως στη συμβολή του Γιώργου Μαργαρίτη που προσπαθεί με μια ματιά τολμηρή—όπως μας έχει συνηθίσει άλλωστε— να μιλήσει για τον λεγόμενο «οικονομικό αντισημιτισμό». Τον αντισημιτισμό, δηλαδή, που εκδηλώθηκε όχι μόνο ως ένας ανταγωνισμός μεταξύ χριστιανών και εβραίων εμπόρων τόσο από τα προεπαναστατικά χρόνια όσο και κυρίως μετά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος. Ο Μαργαρίτης προτείνει μια προσέγγιση του ελληνικού οικονομικού αντισημιτισμού και ως αποτέλεσμα μιας εξ αντανάκλασεως οπτικής για τον εβραϊκό κίνδυνο κάνοντας ιδιαίτερη αναφορά στην διατυπωμένη κατά τις δεκαετίες του 1920 και 1930 εκ μέρους του Αμερικάνου επιχειρηματία Χένρυ Φόρντ θεωρίας για την εβραϊκή οικονομική κυριαρχία στον κόσμο. Αναλύοντας λοιπόν μια σειρά από «τεχνικές παραμέτρους», όπως τις ονομάζει, καταλήγει στο ότι «η εργαλειοποίηση του αντισημιτισμού στην εποχή του κυρίαρχου καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής που ξεκίνησε με τα Πρωτόκολλα των Σοφών της Σιών, έδωσε στον καιρό του πολέμου και της κρίσης επιχειρήματα, μεταφυσικά μιν στην εκφορά τους, εξαιρετικά «τεχνικά» όμως στην πολιτική, κοινωνική και πρακτική εφαρμογή τους».

Ο Σταύρος Ζουμπουλάκης, εξετάζοντας τη σχέση χριστιανισμού και αντισημιτισμού πριν και μετά το Ολοκαύτωμα, τονίζει δύο σημαντικά στοιχεία που μπορούν να βοηθήσουν στην ερμηνεία της διαιώνισης του αντι-ιδουαϊκού λόγου και του αντίστοιχου μίσους: την καταδίκη των Ιουδαίων στην ίδια την Καινή Διαθήκη που αποτελεί τη βάση της χριστιανικής πίστης και την αντι-αιρετική στάση της Εκκλησίας που οφείλει με βάση την λογική της να επιβεβαιώνει τη μία και μόνη αλήθεια ακόμα και απέναντι στους Εβραίους που δεν έχουν προσηλυτιστική τάση αλλά απλά αποτελούν την απαρχή των αιρέσεων ή αλλιώς «την αίρεση των αιρέσεων». Ωστόσο, θα γίνει μια εκτενής παρουσίαση και των βημάτων εκείνων που έκανε μετά τον πόλεμο η δυτική Εκκλησία για την αναγνώριση των σχέσεων με τον Ιουδαϊσμό αλλά και των ευθυνών της κατά την περίοδο του ναζισμού. Θα μου επιτραπεί να θεωρήσω το κείμενο του Ζουμπουλάκη μια απαραίτητη βάση—τόσο ερμηνευτική όσο και βιβλιογραφική— για την μελέτη αυτής της ιδιαίτερης και ευαίσθητης σχέσης της χριστιανικής διάνοησης και θεολογίας με το ζήτημα του Εβραϊσμού, ενώ δεν θα παραβλέψω το σκωπτικό υστερόγραφο του: στο κείμενό του δεν έκανε λόγο παρά για την Καθολική εκκλησία και θεολογία. Δεν αναφέρθηκε καθόλου στην Ορθόδοξη εκκλησία καθώς η «φριχτή είδηση της εξόντωσης των Εβραίων στο Άουσβιτς δεν έχει φτάσει ακόμα στα αυτιά της».

Ολοκληρώνοντας τις παρατηρήσεις για τον αντισημιτισμό ως θεματική αυτού του τόμου δεν θα ήθελα να παραβλέψω τις σχετικές αναφορές που κάνουν δύο άλλα άρθρα: ο Χάγκεν Φλάισερ και η Άννα Μαρία Δρομπούκη στη μελέτη τους για την ανακάλυψη από το γερμανικό κοινό του τραυματικού παρελθόντος μέσω της τηλεοπτικής σειράς «Ολοκαύτωμα» κάνουν λόγο για τις αντισημιτικές κριτικές που δέχθηκε η παραγωγή από την άκρα Δεξιά (αλλά και την κριτική για την αισθητικοποίηση της Shoah από την άλλη πλευρά). Η Ελένη Μπεζέ, τέλος, θα αναφερθεί μεταξύ άλλων στον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίστη-

καν από τους Εβραίους Αριστερούς και τους Εβραίους Σιωνιστές, επιζώντες στη μεταπολεμική Ελλάδα, οι ειδήσεις για κρούσματα αντισημιτισμού στην Ευρώπη των πρώτων μεταπολεμικών χρόνων.

Ο τόμος φιλοξενεί επίσης άρθρα της Ρίικας Μπενβενίστε για την ιδέα της εξορίας και την επαναδιαπραγμάτευση της ιστοριογραφίας της εβραϊκής κοινότητας της Θεσσαλονίκης, της Δάφνης Λάππα για τα πολιτισμικά δίκτυα και την κινητικότητα στην Ανατολική Μεσόγειο κατά τον 18ο αι., δύο άρθρα του Δημήτρη Καργιώτη και της Ελένης Κουρμαντζή για τον γιαννιώτη ποιητή του Μεσοπολέμου Γιώσεφ Ελιγιά, του Ευάγγελου Χεκίμογλου για τον Σεφαραδισμό στη μακρά παρουσία του στη Θεσσαλονίκη, του Eyal Ginio για την κοινότητα της Καβάλας, του Ανδρέα Μπουρούτη για τον γαλλογερμανικό ανταγωνισμό των αφομοιωτικών οργανώσεων των Εβραίων, των Ιωάννας Σαπφώς-Πεπελάση και Δημήτριου Βαρβαρίτη για την ιστορία της εβραϊκής επιχειρηματικότητας, της Μαρίας Φράγκου για την στάση της Ιταλίας απέναντι στους Εβραίους στις κατεχόμενες χώρες, της Μαρίας Καβάλα για τις εκτελέσεις Εβραίων από τις γερμανικές αρχές κατοχής, της Οντέτ Βαρόν-Βασσάρ για τη συμμετοχή Εβραίων στις αντιστασιακές οργανώσεις, του Ιάσονα Χανδρινού για το ρόλο του ΕΑΜ στη σωτηρία Εβραίων και μια ενδιαφέρουσα προσέγγιση της Michal Govrin για την μνήμη του Ολοκαυτώματος.

Συνοπτικά, ο τόμος δεν περιορίζεται σε μια τοπικής διάστασης μελέτη της ιστορίας των εβραϊκών κοινοτήτων ούτε αρνείται τις τοπικές ιδιαιτερότητες που καθόρισαν την ιστορική πορεία του ελλαδικού εβραϊσμού. Οι μελέτες στις οποίες αναφέρθηκαν εκτενέστερα είναι χαρακτηριστικές του πνεύματος που διαπνέει ολόκληρο το έργο: της βούλησης να εξεταστούν οι εβραϊκές κοινότητες ακριβώς εκεί που ήταν και είναι, δηλαδή ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση. Και στην περίπτωση του αντισημιτισμού ακριβώς ανάμεσα σε μια «παραδοσιακή» μορφή («λαϊκού αντι-ιουδαϊσμού»), που έρχεται μαζί με την ανατολική καταγωγή των δύο θρησκειών, και σε μια νεότερη μορφή αντισημιτισμού που συνοδεύει λειτουργικά το αντι-νεωτερικό πνεύμα του αντι-διαφωτισμού που έρχεται από τη Δύση. Αλλά αυτό είναι μια άποψη που οδηγεί αναπόφευκτα σε μια συζήτηση που μοιάζει επιτέλους να μπορεί να γίνει, απελευθερωμένη από τις προκαταλήψεις και τις δεσμεύσεις του παρελθόντος, ακόμα και από τις απλουστευτικές παρερμηνείες.

ΛΑΜΠΡΟΣ ΦΛΙΤΟΥΡΗΣ

Κατερίνα Τσέκου, Βασίλης Δαλκαβούκης, Μαρία Μποντίλα (επιμέλεια), *Τα πιο πολλά βασανιστήρια τα πέρασε μια Τασούλα. Οι μαρτυρίες της Τασούλας Μοντάκη και του Ηλία Ιωαννάκη για την 7η Μεραρχία του ΔΣΕ στη Θράκη, την υπερορία και τον επαναπατρισμό*, Θεσσαλονίκη, Επίκεντρο, 2018, 224 σ.

Στις αρχές του 2000, ο Έρικ Χόμπσμπάουμ, σε πρόλογο βιβλίου του που αναφερόταν στις ακρότητες του 20ού αιώνα, σημείωνε σχετικά με τις δυνατότητες